

ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

(1799 — 1809)

Ա.

Կան ժամանակներ, երբ անցեալով զբաղուելն ամենամիթաբականն ու արդիւնաւորն է. կարծում եմ՝ թէ մեր ներկան այդպիսի ժամանակներէն է: Պիտի խոստովանեմ սակայն, որ շատերն այդպէս չեն մտածում. այո՛, այդպէս չեն մտածում մանաւանդ մեր մամուլի ներկայացուցիչները¹⁾, թէպէտեւ այդ աղքատիկ պարբերական մամուլն իւր մէջ երեք ներկայացուցիչ ունի՝ հնութեան, բայց նրանց ինչն է Հէկուբան... Դրանցից մէկը ուրարտեան իբրեւ թէ հայկական արձանագրութիւններով է զբաղուած, միւս երկուքը երկար ժամանակ Խորենացուց այս կողմը հետաքրքրական ժամանակ չէին գտնում, իսկ վերջերս անդրառաջադիմական ձեանալով՝ հին հեղինակութիւնները տապալելու յետեւին են, որ դրանց տեղը դնեն այն կուռքերն, որոնք ad magnam gloriam dei արդէն ձանձրացրել են բոլոր լուսաւոր ազգերին: Սակայն թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալսն իւրեանց», մեր առօրեայ կեանքն այնքան ծանր ճնշման տակ է, որ ժամանակ անգամ չունինք դրանցով զբաղուելու:

Եթէ մեր մամուլը ծանրատար ժանամակիս առաջնորդ լինել և անցեալի խրատներով ներկան թեթեւացնել ջանար, ամեն անգամ որ և է տոհմական ծանրակշիռ խնդիր ծագած վարկենին Կոլոմբոսի ձուլի առակը մէջ տեղ չէր բերիլ...

¹⁾ Դրան պէտք է վերագրել անշուշտ «Դիւանի» Ե. գրքի մասին լուրթիւնը:

Արևի տակ նոր բան չը կայ, ասում է առածը, որի մի այլ ձևն է. ամենայն ինչ արդէն տեսել ենք: Այո՛, մենք կարող ենք ասել, որ հայ ազգն ամենայն ինչ տեսել է կամ ամեն ինչ անցել է հայի գլխով. սկսած մեծափառ ասիական գերիշխանութիւնից¹⁾ մինչև լեռին ստրկութեան վիճակը:

Սակայն ինչ է պատճառը, որ այդքան բազմադիմի վիճակները մեզ չեն հասցրել ոչ երջանկութեան և ոչ էլ կատարեալ կորստեան:

Այդ հարցման պատասխանը պատմութիւնը վաղուց է տուել. հայն անկարող է եղել երջանկութեան հասնելու, որովհետև իւր ծննդեան օրերից սկսած եղել է միայնակ և շրջապատուած զօրեղներից, իսկ կորստեան չէ մատնուել, որովհետև իւր մէջ եղած ներքին, ոգեկան զօրութեան շնորհիւ միշտ քաղաքակիրթ ազգերի հետևորդների մէջ է գտնուել: Ահա հայոց ազգի պատմական ազգ լինելու գաղտնիքը, որ մեր ոխերիմ թշնամիքն անգամ չեն կարողանում հերքել և կամ հերքելու ճիգեր թափելով միայն հաստատում են իրենց ատելի ճշմարտութիւնը: Այս խորհրդածութիւններն անդիմադրելի ուժով զարթեցան կրկին, երբ սկսաւ մեծահատոր «Դիւանի» վերջին, Ե. գիրքը թերթել: Բայց ո՛չ, թերթել բառը անտեղի է, ես թէև մտադիր էի թերթել, բայց այդ չը յաջողեցաւ ինձ, ես ոչ միայն սկսաւ կարդալ, այլ կլանել այդ վեցհարիւրիցեան վաւերաթղթերի ժողովածուն, ինչպէս պատանի ընթերցողուհիք թերթում են սիրոյ վիպասանութիւնները: Այդ վաւերաթղթերի ընթերցանութիւնը յանկարծ յափշտակեց միտքս և ես սկսաւ իբրև թատերասրահի հանդիսատես երկու համանման դրամաների ներկայացման ներկայ լինելս զգալ: Անդադար իջնում և բարձրանում էին վարադուրները, գործող անձինք առանց դիմակի բեմ էին իջնում, խօսում և գործում: Քանի գնում ընդարձակուում էր բեմը, նախ անցնում էին անհատներ, ապա խմբեր, կուսակ-

¹⁾ Թէպէտ այդ փաստը չէ ընդունում մեր ժամանակակից հրապարակագիր և ի գծախառնութիւն մեր և պատմագէտ (sic!) պ. Լէօն. տես Յովսէփ կաթ. երես 2.:

ցութիւններ, հոգևոր և աշխարհական, պաշտօնեայք և պետեր, գնդեր և բանակներ՝

Մի տասնամեայ շրջանում ահագին պատմական դրամաներ էին հանգուցւում, զարգանում և լուծւում. մանր ազգերն հանդէս էին գալիս նոր յոյսերով և մեռնում, իսկ հզօրներից հնազոյնները տեղի էին տալիս նորերին և կենսունակներին: Եւ այս ամենը տասնամեայ շրջանում: Լոկ պատմութիւնը, մի անհատի գրչի նկարագիրը, մի գիտնականի բազմամեայ և բազմակողմանի հետազօտութեան արգասիքն երբէք չի տալ մեզ այն կենդանի նկարագիրն, որ տալիս է այս թղթակցութիւնների ժողովածուն, որտեղ սառն, կեղծուպատիր պաշտօնագրերի հետ ունինք և այդ դիմակաւորների մեքկանդամ պատկերը, նրանց մտերմական սրտի ծածուկ անկիւններից. բղիթած անսուտ խոստովանութիւնները: Ահա շնորհիւ այս ներքին, մտերմական թղթակցութիւնների, մեր առաջ կանգնում են այն պատմական անձինք, որոնց մենք ցարդ ճանաչում էինք միայն պաշտօնական համազգեստներով:

Ահաւասիկ վերոյիշեալ դրամայի մի քանի գործողութիւններն և պատմական անձանց մի քանիսի պատկերներն ենք կամենում ներկայացնել այստեղ, իբրև զուգապատկեր մեր դարակգբան:

Բ.

«Հայոց պատմութեան 'Իււանի» Ե. գիրքը ամփոփում է իւր մէջ յառաջաբանից զատ 253 թույլթ գրուած 1799 թ. նոյեմբերից մինչև 1809 թ. մայիսի 13 և մի յաւելուած ու յատուկ անուանց ցանկ. ընդամենն 700 իջից աւելի: Այս թղթակցութիւնների նիւթն է Յովսէփ Արղութեան, Դանիէլ, Դաւիթ և Նփրեմ կաթողիկոսների ընտրութիւնը, ընդ որս և ժամանակի դէպքերի նկարագիրն, որոնցից գլխաւորն է Վրաստանի միացումն Ռուսիայի հետ, Պարսկաստանի և Տաճկաստանի տկարանալն և Անդրկովկասի ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելը: Եւրոպական աշխարհադղորդ անցքերի արձագանքը գտնում ենք Նապօլէօն Ա-ին, և նրա

գեսպաններին ուղղուած թղթերի մէջ:

Հրատարակիչը զլացել է մեզ տալու իւր աղբիւրներէ մանրակրկիտ նկարագրերը, որ այսպիսի վաւերացումներէ համար շատ անհրաժեշտ են, սակայն պատահական ծանօթութիւններից գուշակում ենք, որ այս ժողովածուն մեծաւ մասամբ գործ է մի Դանիէլեան կուսակցի (Կ. Վ. Շահնազարեանի), որ կամեցել է ապագայից առաջ արդարացնել իւր համախոհներին: Անշուշտ խոստացուած երկհատոր ժողովածուն Դաւթի կոնգրեսների աւելի կը լուսաբանէ ժամանակս, սակայն արդէն հրատարակուածներն ևս բաւական են գործող անձանց պատկերները գծելու համար:

Թղթակցութիւններէս վերնագրերն և ստորեւ եղած ծանօթութիւններն Կ. Վ. Շահնազարեանի և մասամբ Հ. Մկրեան քահանայի գրչի արդիւնք են, քանի մի անհրաժեշտ ծանօթութիւններ տալիս է նաև Դիւանի հրատարակիչն, որ սակայն, չեմ կարող չը խոստովանել, ժխտ է այդ վերաբերմամբ: Թղթերի մէջ կան բազմաթիւ եղծուած բառեր, որոնց ուղղագրելու աշխատանքն յանձն է առել Հ. Մկրեանն, բայց ոչ միշտ յաջող: Այս եղծուած բառերի մէջ մի քանիսն ուղղակի անուշադրութեան սխալներ են, յատուկ անուանց շփոթութեան և օտարազգի բառերի խանգարումն (օր. կալալէր, թաղի էջ 79, աշընընդէն, որ Մկրեան հալըն «էլինդէն» է ուղղագրում էջ 201, այդ առաձը շատ սովորական է «աշընդէն եմէդիմ, թիւստիանդէն քեօռ օլդըմ» = ճաշիցը չը կերայ, բայց ծիւցը կուրացայ): Կարծում եմ, որ լզ. և լը նամակներից առաջինը սեւագրութիւն է, երկրորդը բնագիրը, ծը թուղթը չէ կարող Մ. Եղիազարեանինը լինել, դա պէտք է Եփրեմ սրբազանինը լինի և այլն: Սակայն տեղը չէ այդ բանասիրական մանրակրկիտ քննութեան, գոհ լինինք և շնորհապարտ, որ այս վաւերացումները կորստի չեն մատնուած և մի սոսկականի շնորհիւ ազատուել են ցեցերից ու փոշուց և հասարակաց սեպհականութիւն դարձել:

Իմենք այժմ այն պատկերները դիտելու, որ նկարումն այս վաւերացումները:

ՅՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ¹⁾).

Տասնևութերորդ դարավերջն է. 1799 թ. նոյեմբերի 27, Դուկաս կաթողիկոսը մերձ ի մահ պառկած է վեհարանում, կաթողիկոսի յաջորդի խնդիրն արդէն հրապարակէ հանուած, ամենքին յայտնի է, որ Ռուսաստանի առաջնորդ պերճափառ Յովսէփ եպիսկոպոսը ժառանգ է համարում իւր անձն ալդ գահին:

Երկու ամիս առաջ Ս. Էջմիածնից նուիրակ է գնացել Ռուսիա, ալդ նուիրակն է Եփրեմ արհիմ, որ նոյնպէս թեկնածու է ս. Աթոռին: Մերձի մահ կաթողիկոսն ևս յոյսեր է տուել Յովսէփ արհիմին, նոյնը կրկնել է միաբանութեան կողմից Եփրեմը Յովսէփին:

1) Արդութեանի մահուան հարիւրամեկի աթիւ հրատարակուեցաւ նրա երկու ընդարձակ կենսագրութիւնը, մին Լէօն-հեղինակութեամբ, միւսը պ. Ե. Շահապիլի Պ. Ե. Շահապիլի իրեն յատուկ ջանասիրութեամբ և մեղուաջան եռանդով ի մի է ժողովել Յովսէփ արհիմի կեանքի մասին այն տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են ն. Նախիջևնին, իսկ պ. Լէօն ձգնել է Սանահնեցի արհիմին ներկայացնել իբրեւ մի նշանաւոր հայ քաղաքագէտ. երկուսն ևս մեղմով են անցել նրա կաթողիկոսութեան պատմութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս կարծում եմ, Յովսէփի կենսագրութեան մէջ դա փայլուն կէտ չէ, իսկ կենսագիրները սովորաբար կարծես ակամայից պանծգիրիստ—գովաբան են դառնում: Ինչ թւում է, որ Յովսէփի մի հատիկ թուղթն աւելի կենդանի է պատկերացնում նրան, քան թէ բազմիջեան մի հատոր, ուր քաղաքական և իմաստասիրական խորհրդածութիւնները զլեւաւոր տեղն են ընդունում: Դեռ ևս վաղաժամ է Յովսէփի մասին դատավճիռ կարդալը, նրա սեպհական թղթակցութիւնների և ժամանակակիցների վկայութիւնների մի քառորդն անգամ լոյս չէ տեսել: Դիւանի թղթակցութիւններից երևում է կաթողիկոսութեան տենչացող Յովսէփը, բայց ինչ էր նա ի կենդանութեան կաթողիկոսների և ինչ ձգառմներ ունէր, ակնարկներով միայն գիտենք, յամենայն գէպս դա մի անյագ փառասէր անձն էր, որ շատ էլ խորութիւն չէր անում միջոցների, ինչպէս խոստովանում է պ. Լէօն. եր. 218.

Քսանակեց երկար տարիք Յովսէփը Ռուսիոյ Հայոց առաջնորդ է, նրա փոքրիկ թեմն այժմ աճել և մեծացել է, Հաշտարխանի փոքրիկ գաղութի առաջնորդն այժմ Հոգևոր և մարմնաւոր առաջնորդ է Ռուսիոյ բոլոր Հայերին, նրան են հպատակում բացի Հաշտարխանի, Ղզլարի, Մոզդուկի և մայրաքաղաքների Հայերից և Նոր-Նախիջևանի, Գրիգորիուպօլսի, Ղրիմի, Մուգո-Վալախիոյ Հայք։ Ս. Եջմիածնից երեսնամեայ հասակում հեռացած նորընծայ եպիսկոպոսն այսօր արդէն ամենքին յայտնի է, Հնդկաստանից մինչև Բալկան, Պետերբուրգից մինչև Թէհրան ճանաչում են այն եպիսկոպոսին, որ քաղաքներ է հիմնում, եկեղեցիք է կանգնում, պալատներում և բանակներում իբրև փառահեղ իշխան շրջում և քաղաքական բանակցութիւններ է վարում։ Վրաստանի խաների գետպանները նրա օջակցութեամբ են գործկատարում, Պարսկաստանի սահմանները կոխող զօրքը նրա ծրագրով է յառաջ ընթանում, Անդրկովկասեան խաները նրա միջնորդութեամբ են խօսում հիւսիսային մեծ հսկալի հետ, որ քալլ առ քալլ հարաւ է իջնում։ Ռուսիոյ մէջ նա առաջնակարգ անձանց թւումն է, Լազարեանների շնորհիւ և նրանց տանը սեղանակից է նա նախարարների և արքունեաց սիրելիներին, մի խօսքով նա մինն է այն հոգևոր իշխանազուններից, որոնց տիպերը միայն միջնադարեան Եւրոպայումն ենք տեսնում, որոնցից հալ ազգի մէջ կրիկեան պահլաւուններինց յետոյ այլ ևս չենք տեսել։

Այդ տեղիցն էլ նա սկսում է իւր ազգաբանութիւնը, նրա մէջ հասունացած և պատրաստ է այն միտքը, որ ինքն իշխանազուն, արքայական ցեղից ծագող Պահլաւունի է։ Նա շատ էլ չէ հոգում պատմական ստուգութեան մասին, վրաց արքունիքը վաւերացնում է նրա երկայնաբազուկ իշխանական ցեղն և ռուսականն ընդունում է։

Լուսաւորչի ցեղից սերելուն ինքը Յովսէփ արհին հաւատում է և այլոց ևս հաւատացնում է... Իմացէթ թէ զԱթուռն զայն նոր շինէք, մուծանելով ի նմա ի ցեղէ լուսաւորչին ձերոյ սրբոյն Գրիգորի, յորմէ նմք մնք. զոր ողորմութեան թագաւորն ևս հաստատեալ ի զա-

նազան պատմագրաց և ի գրութենէ արքային վրաց, նորոգեաց զցեղն իմ և զտոհմակիցս կնքով Աստուածատիպ մատամբն հաստատեալս. (էջ. 36. Թուղթ ԺԱ. 1800 թ. 23 III):

Հրաշալի է այդ լուսաւորչին ծնրոյ խօսքը. Էջմիածնի մոնթը, Տաճիկ Շիօշի որդի (ՂԵ. էջ. 267). Յովսէփն արդէն իրեն բալորովին արքայազուն և պահաւունի է կարծում և խորհուրդ է տալիս հայերին իրենց լուսաւորչի գահի վրայ նստացնել իրեն:

Պօռէմկինի սեղանակից և բախտակից եպիսկոպոսը մայրաքաղաքում նստած ամենեւին կասկած անգամ չունի, որ իրեն պիտի հրաւիրեն հայրապետական գահը բարձրանալու, որովհետեւ այդ մասին նա վաղուց է հոգացել. «Ըստ ամենայն իրաւանց իմ է ժողանդութիւն ի Սիմէօն կաթողիկոսէն մինչև ցարդ» (էջ 28 ԺԱ. նամակ):

Հետաքրքրական է, թէ ինչ փաստի վերայ է հիմնուած այդ ժողանդութիւնը, ինքն արհին չէ ասում այդ, իսկ ուրիշները չեն ընդունում նրա իրաւունքը: Երևի այդ ժողանդութիւնը նոյնպիսի պատմական հիմնաւոր փաստերի վրայ է հիմնուած, որպիսին և Յովսէփի Լուսաւորչի ցեղից լինելը:

Գտնեւհինգ տարի ուսական արքունիքին մերձ լինելով և ապրելով Կատարինէ Բ-ի փալլուն շրջանում, Յովսէփ արհին շատ բան էր տեսել և շատ բան սովորել. նա տեսել էր կայսրների անկումն և բարձրացումն, առհմական ազնուականների կորուստն ու ոտնտակ լինելը, անտոհմիկ և ստոր ծագման մարդոց փառքի գաղաթնակէտն հասնելը: Նա ականատես և գործակից էր եղել քաղաքական բանակցութիւնների, մասնակցել էր խաների և արքաների գահընկեցութեան և գահակալութեան, ուստի զարմանալի չէ, որ ամենայն ամբարտաւանութեամբ հրաւիրում է հայերին իրեն տալ հայրապետական գահն, որին տիրելու համար նա շատ միջոցներ ունի իւր ձեռքին:

Անհատի զարգացումն, նրա աշխարհայեցութիւնը, ձգտումներն և իդէալները ծնունդ են շրջապատի. Ս. Էջմիածնի համեստ մոնթը նկրտել էր իւր ժամանակի:

գլխուլթեան տէր վարդապետ դառնալ, ապա եզրիսկոպոս աստիճանաւոր եկեղեցական, ապա նուիրակ և առաջնորդ. այս զարգացումն կանոնաւոր էր և այդ աստիճանաւորութեամբ էին զարգացած ժամանակի կուսակրօնները, սակայն Ռուսիոյ հայոց առաջնորդ դառնալուց յետոյ, նոր շրջապատ ու նոր ընթացք ունեցաւ Յովսէփի զարգացումն: Հանգամանքների շնորհիւ նա մերձեցաւ մի մեծագոր արքունիքի, ուր առաջնակարգ դեր կատարողները նորա բարեկամներն էին: Եջմիածնի հեռաւորութեան շնորհիւ մոռացաւ նա այնտեղի կեանքը և սկսաւ վարել եկեղեցու իշխանի կեանք:

Երկար ժամանակ առանց հսկողութեան մի ընդարձակ թեմի տէր լինելով՝ նիւթական հարստութեան ճաշակն ևս առաւ, որի փշրանքներն Եջմիածին ուղարկելով և այնտեղից ժամանակին յատուկ շողոքորթական գովքերն ստանալով սկսեց կարծել, թէ անկախ իշխան է: Դրիմի անբախտ գաղթականների խնդիրն, ապա ղինուորական գործառնութիւնների մասնակցութիւնը նրան անգնահատելի գործիք դարձրին: Ելաւ մի ժամանակ, երբ նոր Ռուսիոյ փառաւոր կառավարիչը կամ Տաւրիկեան իշխանը խորհրդակից դարձրեց Յովսէփին իւր ծրագիրներին: Այդ շրջանը գագաթնակէտն էր Յովսէփ արհույ քարձրութեան, մի վայրկեան նա իրեն արդէն իսկ առանց ընտրութեան կաթողիկոս և թեմաւոր ևս մի բան էլ աւելի էր համարում: Արարատեան գահը իւր Պօտեօմկին գահակալով և աջակից Յովսէփ պատրիարքով... Ինչ ընտրութիւն, ինչ մահսերական, այդպիսի մանր բաների մասին չարժէր մտածել:

Այդպէս էլ կարծում էր Յովսէփը, նոյնն էին մտածում և նրա բարեկամները, որոնք հաւատացած էին, թէ նա հայրապետական խղճուկ գահի համար չի թողնիլ իր փառաւոր, իշխանական ու հանգիստ կեանքը:

Սակայն բախտի անիւը շուռ էր եկել. չը կար Պօտեմկին, չը կար մեծ Կայսրուհին իւր լայն ծրագիրներով, եկն նոր Փարաւոն, որ ոչ ճանաչէր զՅովսէփ... Բայց ոչ, ճանաչում էին Յովսէփին, սակայն ճանաչում էին իբրեւ արքեպիսկոպոս և ոչ այլ ինչ: Ահա այժմ վճռեց նա կաթողիկոս դառնալ անպայման կերպիւ:

Թատերախաղի առաջին տեսարանի վարագույրը բացուում է. Ղուկաս վեհափառի օրերն համարուած են, միաբանութեան ստուար մասը վճռել է խուսափել Յովսէփի ընտրութիւնէից, իսկ նրա կուսակիցները չը գիտեն իրենց անելիքը, ուստի բեմ է դուրս գալիս դրանց պարագլուխ Դաւիթն ու հարցնում է Յովսէփին. «հարկեցալ ի մտացս սոյն կարճ բանիւս զմիտս իմ ծանուցանել Հայրութեանդ, եւ նովիմք իմանալ զքոյդ միտս. բայց նախ՝ յիմս կողմանէ միամիտ լիցիս...» Աթուռս դատարկ է ի Քեզապիսեաց, զի որդի ի տեղի հօր փոխանակեսցէ. և մեք թարց Զեր գիտութեան չկարեմք ինչ վճռել, և մանաւանդ ի քոյդ մտաց չունիմ ինչ տեղեկութիւն թէ արդեօք հաճիս գալ յայս կողմունս թէ ոչ, զի ի նոյն ջատագով եղէց...» (էջ 1—2):

Այս թղթի վրայ Յովսէփ արհիւն մակագրում է իւր պատասխանի իմաստը. «Եփրեմ Արքեպիսկոպոս եղբայրն մեր ի սեպտ. 19 գրեալ է մեզ թէ սրբազան կաթողիկոսն վասն քո օգտի է զիս առաքեալ, որ ինքն այսօր վաղն է, նոյն կամքն և բոլոր միաբանիցն առ քեզ է... Յետ այսորիկ զիմրդ համարձակեն զայլ ոք ի տեղի մեր ընտրել...»:

Թանգագին է այս ծանօթութիւնը երկու պատճառով, նախ՝ պարզ յայտնում է Յովսէփի վճռական ցանկութիւնը կաթողիկոս դառնալու, երկրորդ՝ Էջմիածնէից և Եփրեմի երկդիմի վարմունքն է պատկերացնում:

Այս օրինակ յառաջաբանից (prologue) յետոյ սկսւում է բուն դրաման, ոյժերի մաքառումն:

Յունուարի սկզբին 1800 ամի Ս. Էջմիածնում կազմւում է արևելեան հայոց համազգային ժողով, որի գլխաց Ս. Էջմիածնի ամբողջ միաբանութեան, մերձակայ վանօրէից, առաջնորդների, քաղաքների և գիւղերի քահանայից, մելիքների ու հարկւրապետների (գիւղապետ), վաճառականների, արհեստաւորների ու բոլոր ժողովրդի առհասարակ մահսէրական թուղթ է գրւում արևմտեան աւազապատիւ եղբայրութեան, Կ. Պօլսի պատրիարքին, առաջնորդներին, բոլոր հոգեւորականներին ու աշխարհականներին, յայտնում է Ղուկասու մահն և առաջարկում Դանիէլին հայրապետական գահը:

Այս համազգային կոչուող ժողովին մասնակցում էին պարսկական բռնութեան դարերում Ս. Էջմիածնի միաբանութեան հետ բոլոր շրջակայ վանքերի առաջնորդները, տեղական և մերձակայ քահանայք, մելիքները (ազնուական), իշխանք (յայտնի հարուստները), և գիւղապետները: Սրան համատեղ էր և Կ. Պօլսի կամ արևմտեան աւազապատիւ հայութեան համագումարը, ուր պատրիարքի հետ մասնակցում էին մերձակայ թեմերի առաջնորդները, քաղաքի բոլոր հոգևորականները, աշխարհականներից ամիրաները, սառաֆները, երեսփոխանները, վաճառականներն ու էսնաֆները:

Կան կարծողներ, որ այս համագումարները չեն կարող համազգային ժողովներ կոչուել, և դրանց կատարած ընտրութիւնն ևս չունի համազգային արժէք: Այո, նոր ևրոպական մտքով ուղիղ է այդ, բայց այն ժամանակների համար այդ ժողովներն անպայման համազգային էին, որովհետև դրան մասնակցում էր ազգի այն ամբողջութիւնը, որի վրայ ծանրացած էր և ազգային եկեղեցու պահպանութեան հոգսը: Այդ ժամանակներում դոյութիւն ունէր նուիրակութիւնը, Էջմիածնում միշտ գտնուում էին բազմաթիւ թեմեր շրջած նուիրակներ, որոնք ներկայացնում էին և իրենց նուէրներով Ս. Էջմիածինը պահպանող թեմերը: Այդ միջոցներում աշխարհականի և հոգևորականի խտիր չը կար և աշխարհականները մտքներով պնդում չէին անցկացնում, որ հոգևորականները առանձին շահեր ունին, տարբեր աշխարհականների շահերից:

Համեմատելով այս հին համագումար ժողովները ապագայ ժողովների հետ մինչև 1892 թ. չենք կարող ընդունել, որ նախկինները պակաս չափով ազգային էին: Անշուշտ մի մեծ յառաջդիմութիւն էր 1892 թուի ժողովը, որի նմանը երբէք չէինք ունեցել: Զարմանալի գուգադիպութիւն, այդ միակ համազգային ժողովը պարտական ենք այն եկեղեցականին, որ ամենից քիչ ժողովրդական էր, Խորէն Աշղեանին:

Յունուարի 16-ին գրուած մահսերականը նշանակում է երկու ընտրելի, նախապատուապէս Դանիէլ

պատրիարքին և երկրորդապէս Եփրեմ արհուլոյն, Ռուստ-
Տալոյն նուիրակին:

Կարգալով այս մահսերական թուղթը, դալիս ենք
այն եզրակացութեան, որ Էջմիածնի միաբանութիւնը
անպայման խոյս էր տալիս Յովսէփից: Ապագայ թղթե-
րում կը տեսնենք դրա պատճառը, առ այժմ նրանք
գրում են. «Քանզի նարդենիս երկոքին դռքս են հա-
ւանականք և հաճելի մեղ ամենեցուն»:

Ինչեւր անցան արդեօք Էջմիածնում նոյեմբերից
մինչև յունուար, ինչ եղան արդեօք Յովսէփի կուսա-
կիցք, ինչպէս եղաւ, որ Դաւիթ եպիսկոպոսն այնքան
ջերմ կուսակից ձևացաւ Դանիէլի, որ նրան պատգամա-
ւոր ընտրեցին և ուղարկեցին Կ. Պօլիս: Մի ենթադրու-
թիւն է մեզ հաւանական թուում, Յովսէփի կուսա-
կիցներն այնքան անզօր էին, որ լռելը բարւոք համա-
րեցին և կամ արտաքին ճնշումն այնքան զօրաւոր էր, որ
չը համարձակեցան ձայն հանել: Մի յաջողութիւն միայն
ունեցան Յովսէփեանք, մահսերատար ընտրուեցաւ նրանց
պարագլուխ Դաւիթը: Սրանից պէտք է նորընտիր կա-
թողիկոսն իմանար ընտրութեան պարագաններն, որ
ակնարկուած են Գ. Թղթի մէջ էջ 8: Այս թուղթը
վկայում է, որ Յովսէփի ընտրութեան դէմ ուղղակի
veto է դրուած եղել, որովհետև Եփրեմ երկրորդ թեկ-
նածուի ընտրութեան մասին անգամ ասուած է. «... թէ
յայնմ կողմանէ հիւսիսոյ կարի իմն դժուարին է հրա-
ւիրել զորս ի կաթողիկոսութիւն»:

Ընտրական թղթերի մէջ զուր ենք որոնում ընտ-
րեալների արժանիքի մասին ակնարկ, Եփրեմը կոչուած
է հնգհամբոյր, իսկ Դանիէլը քարեհամբաւ, արդարեւ
շատ փոքր արժանիք հայրապետական գահն ամբառ-
նալու համար: Դանիէլին ուղղուած հրաւիրագրի մէջ
առաջին անգամ հանդէս է գալիս Ներսէս վարդապե-
տը, որ Առկաս կաթողիկոսի մահուանից մի քանի օր
առաջ Ս. Էջմիածին է հասնում, արժանանում է վե-
հափառի տեսութեան և միութարում է նրան յայտնե-
լով Դանիէլի ողջօյնները: Այս ողջօյնների հետ Ներսէս
վարդապետն յայտնում է և այն նուէրների մասին, որ

իւր հետ բերել էր Կ. Պօլսից թէ միաբանների և թէ Ահհափառի համար:

Անշուշտ այս նուէրներն իրենց դերը կատարեցին Դանիէլի ընտրութեան գործում: Այն մեծ ատելութիւնը, որով ապագայում հետեւում էին Ներսէսին Յովսէփեանք և Դաւթեանք, բացատրուում է այս թանկագին տեղեկութեամբս: Ներսէսը հասնում է Բայազետ փարթամ նուէրներով, լսում է Ղուկասու մերձիմահ լինելը, թողնում է գանձերը Բայազետ և անձամբ գալիս է Էջմիածին և ամենքին յայտնում, թէ ինչեր է ուղարկել Դանիէլ պատրիարքն ամեն մէկի համար: Կաթողիկոսի մահուանից եօթն օր յետոյ հրամայում են Ներսիսին բերել իւր բեռինքը, բաժանել միաբանից անունով զրկուածները: Ահա թէ ինչպիսի զուգադիպութիւն, Ղուկասը մեռնում է դեկտ. 28-ին, յունուարի 5-ին առաջարկում են բերել բեռինքը, որ անշուշտ բերուում է 8-ին կամ 10-ին, իսկ ընտրութեան մահսերականը գրուած է յունուարի 16-ին: Բացատրութիւնն աւելորդ է: Սակայն պաշտօնագիրը չէ կեղծում, Դանիէլն ընտրուած է իբրեւ այր ըարնհամբաւ: Խնչ աւելի արտայայտիչ մակդիր կարելի էր տալ այն անձին, որ չէր մոռացել իւր համբաւը տարածել նուէրներով: Դանիէլի մակդիրների մէջ աստուածաբան խօսքն անգամ չը կայ, որ այն ժամանակ շուայլում էին տարապարտուց, ոչ իսկ գիտնական, որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնէ իւրաքանչիւր ոք, նա հազիւ զրազէտ է: Դրան վկայ են նրա կոնդակի նմանհանութիւնը և ինքնուրոյն գրուած թղթերը:

Ներսիսի կատարած դերը Դանիէլի ընտրութեան մէջ շատ մեծ է եղել, դիւանիս թղթերը պարզ պատկերացնում են այդ, սակայն այդ մասին յետոյ:

Սկսում է թատերախաղի երկրորդ տեսարանը:

Առաջին ընտրութիւնից տասն օր յետոյ գալիս են Թիֆլիսից պատգամաւորներ ժողովրդի և վրաց թագաւորի կողմից և բռնադատում Էջմիածնի միաբաններին ընտրութեան նոր թուղթ գրել Յովսէփի անուամբ: Այդ թուղթը գրուում է 28 յունուարի և ճեպով հասնում Դաւիթ մահսերատար եպիսկոպոսին: Հետ-

քրքրական է, որ սրա տակ ստորագրում են միայն վեց եպիսկոպոս, միւսները կնքոյ պակասութիւնը ժամանակի սղութեամբ են բացատրում, իսկ ապագայում արդարանում են ասելով՝ որ այդ մահտերականը քիչ ստորագրութիւններ է ունեցել, կեղծ է (Թուղթ Դ. էջ 10—11) ¹⁾։

Այս երրորդ թղթիցն ենք իմանում, որ Դանիէլի ընտրութեան համար երկու անգամ ժողով է եղել (սինոդոս), ուր Յովսէփն էլ արժանի է համարուել հայրապետութեան, բայց վասն կասկածելի պատճառաց ուսանց որք յայտնի են, ի մահտերիդ ոչ համարձակեցաք գրել զանուն նորա։ Այժմ Եփրեմի անունը հանում են և նրա տեղը դնում Յովսէփինը, ուրեմն կրկին Դանիէլն է մնում նախապատիւ ընտրելի։ Նոյն պատճառաբանութիւնն աւելի ընդարձակ գրում են Էջմիածնեցիք իրեն Յովսէփին, պարզ կերպով լիշատակելով՝ որ մեր ազգը գտնուում է երկու մահմեդական տէրութեանց իշխանութեան մէջ և որ Յովսէփն երկուսի կողմից էլ թշնամի է նկատուած, որովհետեւ գրտնուել է պատերազմ վարող զօրավարների բանակում։ Այդ բաւական չէ, միաբանութիւնը լիշեցնում է Յովսէփին, որ ինքը կամեցել է գալ Էջմիածին, բայց Ջուրովի զօրքը հեռանալուց լեռոյ վախեցել է, նոյնպէս լիշեցնում են նրան, որ հանգուցեալ կաթողիկոսը երկիցս հրաւիրել է Յովսէփին առ գործս երկուց մեծամեծ տեղեացոյ, բայց ինքը չէ կամեցել ճաշակել այլազգական իշխանութեան դառնութիւնը։ Ահա և մի նոր մանրամասնութիւն Յովսէփի կեանքից, նա անտես է արել հայրապետի կրկնակի հրաւերը մեծամեծ պաշտօնների։ Էջմիածնեցոց գրած հրաւերը երկիւղի արտայայտութիւն է, բայց ոչ համոզման և յարգանքի։ Նրանք չեն քաշուում աւելացնելու իրենց գրութեան վախճանում. իրար եթէ երկիցես ի պատճառանացն լիշատա-

¹⁾ Բնագրի ճոխստեղ իբրեւ մակդիր Յովսէփի կամ խանգարմունք է և կամ հաւանօրէն ծաղր ապագայ դրչի, որ յայտնի հակառակորդ է Յովսէփի։ Հայր Մկրեանի ուղղագրութիւնը (ճոխապատիւ) շատ հաւանական է։

կելոց թէ վտանգ լինի շքեղափառ անձինդ—, և սրբոյ աթոռոյս և ազգի մերում, և չկամիցիս գալ, առ այն ոչ կարեմք լինել Զեզ մեղադիր»...: Այս հրաւեր չէ. դա կը նշանակէ, գալուստդ վտանգաւոր է ազգիս, աթոռին և անձիդ, այն էլ շքեղափառ անձիդ: Ինչքան տարբեր են Դանիէլին և Յովսէփին ուղղած հրաւերները. պէտք է խոստովանել, որ Էջմիածնեցիք չը գիտէին ծածկել իրենց զգացումները:

ձիշտ այնպէս, ինչպէս թատերաբեմի վրայ գործողութիւնն սկսուում է հանգուցուել: Տեսարանի վրայ երևում է ինքն հերոսը, Յովսէփ արհիւ: Թուղթ Զ—ԺԿ ելած են Յովսէփի գրչից: Աստիճանաբար սկսում է նա իւր անձը մատնել: Յովսէփին յայտնուել էին Էջմիածնի կարծիքն ու տրամադրութիւնը: Ահա նա դիմում է նախ Կ. Պօլսի պատրիարքին, իւր ախոյեան Դանիէլին, որին անուանում է «Գերայարգելի ի Քրիստոս սիրեցեալ եղբայր և Աստուածաբան վարդապետ»: Այստեղ պերճափառ արհիւն ամենայն գովասանք շուրջում է Դանիէլին, իւր անձը ներկայացնում է նահատակ ազգի ցանկութեան, յայտնում է, որ երկու տարի առաջ նոյնը գրել է Զաքարիա պատրիարքին, այսինքն՝ եթէ ամբողջ ազգը ցանկանալ իրեն, ինչպէս Էջմիածնի միաբանութիւնը, արեւելեան հայք, վրաց արքունին և Ռուսիոյ կայսրը, ինքը կը հաճի նստել հայրապետական գահի վրայ:

Երկրորդ թուղթն ուղղում է նա Կ. Պօլսի ժողովրդին գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ և պնդելով թէ. «մեք զսոյն կոչումն ո՛չ կամիմք լինել միայն ի թագաւորաց եւ ի կայսերաց, կամ յերեւելի իշխանաց եւ ի մարդկանց, այլ նախ՝ Աստուծոյ, և ապա ի բոլոր հասարակութենէ Հայկազուն Քրիստոսասէր ժողովրդոց... (էջ 20): Այս սկզբունքը քաջապէս պաշտպանելուց յետոյ, նա իւր անձն է ներկայացնում իբրեւ ժառանգ գահի, որովհետեւ իւր նման «ժրաջան աշխատաւոր առ թագաւորս և իշխանս և ենթակալ շնորհաբաշխութեան նոցին: և մանաւանդապէս ծերունի և աւագ եպիսկոպոս» չը կայ: Այսպէս է խօսում նա փետրուարի մէ-

կին, սակայն այլ լեզուով է բարբառում նոյն ամսի վերջին:

Ամենայն դիմակ մի կողմը դնելով և պատռելով համեստութեան քողը, Յովսէփ արհն հանդէս է գալիս իւր երրորդ թղթում (Թ. Ը.) ուղղուած Մինաս արքեպիսկոպոսին, կաթողիկոսութեան տեղակալին: Արժէ կարգաւ այդ թուղթը Յովսէփ արհն հոգին ճանաչելու համար:

Վեհափառ հայրապետի մահուան լուրն առնելը, հոգեհանգիստ կատարելը, կայսեր իմացումն տալն ու զի կազէթի եղեալ հռչակել տալն՝ յայտնելուց յետոյ գրում է *«անպատրուակ բանիւ»* լսել եմ, որ մէկին (զմի ոք) հայրապետ էք ընտրել, դու և ներսնայիններից ոմանք ինձ ձայն էք տուել, շնորհակալ եմ. երկու տարի է Կ. Պօլիս, Էջմիածին և Վրաստան իմ մասին են խօսում, Եփրեմ արհն էլ երկու անգամ գրել է ինձ, որ եկել եմ քեզ Աթոռ մտցնելու համար, երբ հայրապետը մեռնի, այս բոլորից յետոյ *«ոչ էր մարթ միաբանիցն մերոց, ընդ մերս անուան դասել եւ զայնպիսի անուն, որով նախատինք վերաբերի սրբոյ Դահիդ և Ազգին»*: Այլ դու իմաստասիրեա՛. մթթէ ոչ գոյ Աստուած Իսրայէլի, որ երթան պաշտել *ՋՃԱՆՃԻԿՆ՝*:

Այսպէս իւր բարկութիւնը թափելով առաջին ընտրելով վրայ, երկրորդի մասին ասում է *«Դսկ միւսն անյիշելի է այժմ եւ յապայն»*: Յայտնում է պարզօրէն, որ ինքը Վրաց արքայից և մեր ազգի նախարարներից հրաւիրուած ու կայսրից նշանակուած է, մի մեծ բեռն է բարձում ազգի վրայ, որ յօժարել է թողնել իւր հանգստութիւնն ու փառքը և իւր անձը զոհել է Աթոռին: Ապա Մինաս արհն նշանակում է իւր տեղապահ, իսկ Յովհաննիսին ու Դաւթին վէբիլ և հրամայում է սպասել իւր գալստեան: Թղթի վերջը ցանկութիւն է յայտնում պարսկական ռաղամ և օսմանեան ֆէրման ստանալու (*այոյժ բարուր լինէր»*):

Ահա կանգնած է մեր առաջ շքեղափառ Յովսէփ արհն, բերնով ազգային իրաւունքների պաշտպան, իսկ իրօք հայրապետական գահի վրայ բռնացած, առանց

ընտրութեան և առանց ազգից ճանաչուելու արդէն կարգադրիչ էջմիածնի՝:

Աւելի ևս անպատրուակ լեզուով է խօսում նա Եփրեմին գրած թղթում (Թուղթ Թ. էջ 28—30): «Նախ՛ ամօթ միաբանիցն, երկրորդ՝ ամօթ իշխանացն, երրորդ՝ համօրէն ազգին»... որ Յովսէփին չեն ընտրել: Եւս զնոսա ճանաչելոց չեմ որպէս կաթուղիկոս, այլ իբրև զմի ի լիրբ բռնաւորաց և յարծաթոյ ընտրելոց: Թէ ինչ աստի ծնանի՝ իմաստասիրեան և գրեան լթթուն»:

Եթէ պերճ արհին իմանար, որ այս Թուղթը մի օր լեռագայք կարգաւու են, կը գրէր արդեօք: Կարծեմ թէ այն: Մերկապարանոց կանգնած է մեր առաջ Յովսէփ արհին, նա հայրապետական գահը ժառանգելու համար ամենայն օրէնք, սրբութիւն և աւանդութիւն ոտնտակ է տալիս. «ամենամեծ կայսրն և Վրաց արքայն այժմ ճանաչեն զիս Պատրիարք ամենայն հայոց»:

Նոյն ոճով շարունակում է յոխորտալ, դեսպանին գրուած է Կ. Պօլիս ինչ ընտրել տալ, Վրաստան գրուած է «և մի զօք մուծանել ի յայն Աթոռն»: Եփրեմ պատուիրում է գրել Դանիէլին մնալ իւր տեղում, եթէ ճանապարհին է, կանգ առնել «եթէ ոչ հաճեսցի, հրով ծախեն զսուրը Աթոռն եւ լինի ամբարիշտ խոռվարկու եւ ապօրինաւոր ըռնաւոր. ես չեմ մեղաւոր»: Այս է փառասիրի տրամաբանութիւնը. միաբանութիւնից և ազգից ընտրեալ կաթողիկոսն եթէ գահ ամբառնալ ապօրինաւոր ըռնաւոր է: Նամակը վերջացնում է յայտնելով՝ որ Վրաց երկրում և Ռուսիայում ինքը ուրիշ կաթողիկոս չի ճանաչելու:

Կւիւ է յայտարարուած ո՛չ ի կեանս, այլ ի մահ: Յովսէփը վերջնագիր (ultimatum) է ուղարկում միաբանութեան և պօլսեցոց, կուղէք ընտրեցէք ինչ կաթողիկոս, չէք ուզիլ ես Աթոռն ալրել, աւերել կը տամ, ինքս էլ վրաց և ռուսաց երկրներում, ուր ամենազօրեւեմ, բացի ինչնից ուրիշ կաթողիկոս չեմ ճանաչիլ:

Կռուի սաստկութեան մէջ մարդիկ մոռանում են ամենայն ինչ և արտայայտում իրենց իսկական եւր, երբեմն ալ լինում է մինչև իսկ ի վնաս սեպհական

անձի։ Այս կէտին է հասել Յովսէփ արհին։ Նրա մէջ ոչ մի զգացմունք, ոչ մի դատողութիւն և խելամոռութիւն չէ կարողանում ի վեր ամբառնալ, ես ամենազօրեմ, ես կաթողիկոսս, ամօթ, ամօթ ձեզ, որ ինձ չէք գնահատում։

Կուզէի այս յախուռն պահանջի մէջ մի հիմնաւոր փաստ գտնել, մի օրինական հիմունք, ապագայի մի խոստմունք, որով ազգն համոզուէր. նրան կաթողիկոս կարգելու։ Զը կայ, չը կայ և ոչ մի ուրախառիթ խոստումն, մի հիմնաւոր փաստ։ Մի քանի միաբաններ ու իշխաններ երկու տարի է ինձ յոյս են տուել, ահա նոյն հիմունքը, որ կրկնում է Յովսէփ արքանեակներով, սակայն ազգին ու եկեղեցուն ինչ, ո՞վ էր նրանց հաւատարմագիր տուել այդ անելու։ Եթէ այդ հիմունքը չը կայ, կ'ալ արդեօք մի յուսալի խոստումն ապագայի համար։ Ոչ, բայց ներողութիւն, ահա այն չորպէս երևի մեծ թագաւորն ունի կամս մեծ շքօք առաքել զմեզ, ըստ որում նոր է այս։

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին գրած նամակի մէջ յայտնում է Յովսէփ. «Երբ բոլոր Եւրոպիոյ թագաւորքն չկարացին սմա գէմ կալնուլ, մթթէ ողորմելի և տաւաբախտ Ազգն մեր և միաբանքն քսուք, կարեն ընդիմանալ հօր հրամանի սորա»։ Ուրեմն պարզ է, որ Յովսէփը անվիճելի գահակալ է, ուստի իրաւունք է համարում իրեն արդէն իբրև հայրապետ հրամայել ս. գեղարդը թողնել Թիֆլիզում (յսմենայն դէպս, եթէ չը յաջողի Էջմիածնի գահը բարձրանալ, իբրև Վրաստանու և Ռուսիոյ կաթողիկոս այդ մատունքն ունենալ ձեռքում) գնալ Էջմիածին և Մինաս արքեպիսկոպոսի և Դաւթի հետ ստանձնել աթոռի վարչութիւնն, «զի ահա պատրաստի տեսանես զմեզ ուղևորելոյ»։

Խրոխտ արհին, որ իւր թղթերի տակ նուազատ սպասաւոր, խոնարհ աւելածու սրբոյ Աթոռին եւ խոնարհազոյն ծառայ էր ստորագրում. ապրիլ ամսին արդէն յանդգնում է ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ստորագրել, Իւր ընտրութիւնը վաւերացնել տալու համար նա մի փորձ ևս անում է, կրկին դիմում է Դանիէլին, ճգնում է ապացուցանել, սր գահն իւրն է ըստ ճշմարտութեան (?),

ըստ հնութեան և ըստ աշխատանաց, Կարապետ վարդապետին մեծաօստ թղթով Կ. Պօլիս է ուղարկում և սպառնում է մի այնպիսի հրդեհ, որ ամենքին այրէ: Կարապետ վարդապետին գրած նամակի մէջ Յովսէփն ասում է. «Սրբազան Պատրիարքն պատիւ եւ փառք համարեսցէ ի ժամանակս իմ Պատրիարք զոյն իւր՝ Մեծի քաղաքիդ և ցուցէ առ իս զորդիական և զեղբայրական սէր... Թէպէտ իմս իդձ էր ի վերայ Պօլսոյ անցանել, սակայն գիտեմ հաստատապէս ծանր լինի լոյժ և լամէ գնալն իմ ի սուրբ Աթոռն (Թէպէտ օգտութիւնք բազում յառաջանան անտի սրբոյ Աթոռոյն և Ազգին), այս կախի զհաճութենէ իշխանացն և ազգին... էջ 38—39»:

Այս գրութիւնն լերաւի քաղաքագիտական է, երևում է արհիս սովորել էր դիւանագիտական լեզուն և ոճը, նա իբրեւ մի փորձ առաջարկութիւն է անում պօլսեցոց հրաւիրել իրեն Պօլսով գնալու Ս. Էջմիածին, սակայն անվստահ է և կարծիքներ է կամենում իմանալ:

Այս երկրորդ շրջանի բանակցութեան մէջ թուում է ինձ կայ մի շատ կարեւոր հանգամանք, որ ցարդ նկատի չէ առնուած. Յովսէփը գրում է Դանիէլին. «Լքի թողի զամենայն աստ եղեալ պատիւս և զփառս իմ և զհանգստութիւնս» (էջ 33), այն չէ նշանակում որ իրօք նրա դրութիւնը փոխուած էր, որ նա հրաժարուել էր իւր առաջնորդական պաշտօնից և եթէ կաթողիկոս չը դառնար, պիտի մնար սոսկական միաբան. եթէ այդպէս է, նա բոլոր նաւերն այրած լինելով, վերադարձի հնար չունէր:

Պատկերն ամբողջացնելու համար պիտի լիշատակել և Յովսէփի Լազարեանին գրած թուղթը, ուր նա խոնարհ և երախտագէտ ոճով շնորհակալութիւն է անում Յովհաննէս Լազարեանին իրեն արած բարերարութեանց համար և ստորագրում է խոնարհ ծառայ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ռուսաց երկրի Հայոց Ազգին՝ ԻՆԻՍՆ Երկայնաքաղուկ Արդուլթեան եւ կապալներ:

Տեսարանը փոխում է. դարձեալ Մայր Աթոռն է հանդէս գալիս և մի նոր մահսերականով Դանիէլին է հրաւիրում, ուր պարզապէս ասուած է, որ Յովսէփի

ընտրութեան մահսերականը գրուած է «աղամայ և բռնաբարութեան բռնաւորաց»¹⁾ (էջ 42): Նոյնը կրկնուած է Դանիէլին ուղղած թղթի մէջ (ՓԵ.), ուր արտայայտուած է միաբանութեան խղճուկ և երկչոտ գիրքը, բայց միանգամայն և ատելութիւնը դէպի Յովսէփ: Միաբանութիւնը վճռուած է թողնել բոլոր պատասխանատուութիւնը պօշեցոց վրայ, ում զուք կրնգունէք կաթողիկոս, մենք էլ նրան կը ճանաչենք: Պաշտօնական գրութիւններին հետևում են մտերմականները, նախ հանդէս է գալիս ծերունազարդ և ամենից հաւասարապէս յարգուած Մինաս տեղապահը:

Այս ծերունազարդ արհիւն այնքան հեղինակաւոր անձն է, որ Յովսէփն առում է նրա մասին. «Ես զՄինասն Տեղապահ եմ կարգեալ ըստ քանի Արքային, և ամեն ինչ նմա գրեալ, եթէ զնա կացուցանէին, չունէի ինչ պսելոյ, զի ես զնա միշտ հայր եմ ճանաչեալ» (էջ 29—30):

Մինաս արհիւն ժամանակի միաբանութեան մէջ ամենից հեղինակաւորն էր, վրաց արքան նրան է առաջարկում տեղապահ և Յովսէփն հաստատում է, Դանիէլն ու Պօլսոյ ազգայինք նրան են տեղապահ համարում, ինչո՞ւ: Արդեօք ինչի վրայ էր հիմնուած այդ հեղինակութիւնը. ծերութեան, գիտութեան թէ անձնական ալ արժանիքի: Դժբախտաբար այլ գրութիւններ չունինք նրանից, իսկ իւր թուղթը (46—47) մի գեղեցիկ ճարտասանական նամակի օրինակ է, որ մեզ չէ բանում գրողի սիրտը: Այս հարիւրաւոր նոյնանման անգրագէտ նամակների մէջ Մինաս արհու գրածը միակ գրականական ոճով գրուածն է, ուր քերականական մեղանշումներ չը կան, բայց որն և միջնադարեան ճարտասանութեան քօղի տակ ծածկում է գրողի սիրտն ու հոգին: Ժամանակի դէկադէնտական ոճով նա այսպէս է սկսում. «Սէր մեր՝ սիրարծարծ սիրօյդ սիրելութեան՝ սիրով գրեալ և ողջունաբեր ողջացուցիչ ողջունիդ նամակ... և այլն այսպիսի բառակուտակութիւն: Միաբա-

¹⁾ Վրաց թագաւորների և իշխանների նամակները էջմիածնականներին

նութեան ժթ-րորդ թղթից, որ ուղղուած է Յովսէփին, իմանում ենք, որ Մինաս արհիւն Առկասի մահուանից յետոյ առաջին եպիսկոպոսն է եղել աթոռում, նրան կոչում են աշխատաւոր, օգտախոհ և բարեջան, խոհական բռնաւոր և իմաստուն վարդապետ: Արդեօք ո՞րի կուսակիցն էր սա. անկեղծաբար Դանիէլինը, իսկապէս որա համար գահն էր սիրելի և անտէրութեան նեղութիւններից ընկճուած, երբ միաբանութիւնը խանի մօտ էր գնացել Յովսէփին հրաւիրագիր ուղարկելու, վշտից հիւանդ պառկած, մնացել էր աթոռում, ուր և մեռաւ հոկտ. 24 ին 1800 թ: Այսպէս անհետացաւ կուսակցութիւններից վեր կանգնած մի անձն և ասպարիզում մնացին բոլուն կրքերով լի ախոյեանները ¹⁾:

Այդ միջոցին Յովսէփ արհիւն հասել էր իւր նպատակին, Դանիէլ պատրիարքն աքսորուել էր, կաթողիկոսութեան ֆէրման ստացուել էր և չօծուած վեհափառն արդէն վարդապոյն հայրապետական կնքով կոնգակներ էր գրում (էջ 52):

Անկանոն ընտրուածը սկսում է իւր նորօրինակ ընթացքը: Ազգի վրայ իւր հայրապետութիւնը բռնի կերպով հաստատել տալուց յետոյ, նա արհամարհում է և Աստուածային շնորհը:

Ս. Օծումը դեռ չընդունած ոչ ոք կաթողիկոս չէր ստորագրել ցարդ, ոչ ոք հայրապետական կնիք չէր դրոշմել իւր թղթերի ճակատին մինչև Ս. Էջմիածին հասնելը, ոչ ոքի անուն չէր լիշուել ս. պատարագին: Յովսէփը, որ ազգից չէր ընտրուած և ս. Հոգուց չէր կոչուած, հաւատարապէս սկսաւ արհամարհել երկուսն էլ և կարծում ենք, որ շատ սրտաշարժ յանդիմանու-

¹⁾ Մինաս արհիւն մինչանաւոր գործն էր չօծուած կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան ձեւեր պաշտօնը. Յովսէփը հրամայել էր և ամեն տեղ սկսել էին յիշել նրա անունը, բայց Ս. Էջմիածնում տեղապահը չէր թողլ տուել և նոյնը գրել Յովսէփին պատճառաբանութեամբ, ապա երեւի ընկճուելով մեծասաստ հրամանից կարգադրել էր յիշլ նրան հանգուցեալ Առկասի անուան հետ միասին: Սա մի շատ բնորոշ և իմաստուն վճիռ էր:

Թիւն է նրան միաբանութեան հրաւերը, ուր պարսից զօրքերի աւերմունքից պրծած միաբանութիւնը պատմելով իւր արկածները, գրում է «և տեսեալ զվարդագոյն դրոշմ Հայրապետական ՆՈՐԱԿԵՐՏ կնքոյդ և...» Աւելի սրտաշարժ է միաբանութեան միւս թուղթը (ԺԹ.) «... յարտաքուստ յումեքէ դանկ մի չէ մտեալ ի սուրբ տունս... ի քանի վիճակս եպիսկոպոս ոչ գոյ, ... սպասողքն շրացան դիտելով ի ճանապարհս կաթուղիկոսի։ Այլ և Պօլսոյ նուիրակն ի մետաղս և չորք վիճակք ևս ի տէրութեան օսմանցւոց ահա երիս ամս առանց նուիրակի են... Սրբալոյս մեռոնն ևս նուազեալ է մերձ ի սպառումն...» (էջ 57)։

Այս խօսքերը ժամանակի խոնարհութեան ոճով մի մի կծու յանդիմանութիւններ են, սակայն Յովսէփ արհին չէր հոգում այդ ամենի մասին. նա յաղթական զնացքով էր կամենում տեղ հասնել։

Թատերախաղն աւարտուում է, վերջին տեսարանի վարագոյրը բացուում է. չօծուած արհին քահանայապետական օրհնութիւններ է բաշխում, վերջնական շնորհակալութեան թուղթ է ուղղում, Աղէքսանդր Ա. կոյսեր և հրաժեշտ է տալիս իւր թեմին, որի համար ապագայ առաջնորդ է մատնանիշ անում իւր ձեռնասուն Գրիգոր վարդապետին (հանգեալ հոգի Եղիայի ի վերայ Եղիսէի), ապա Դաւիթ Դանիէլեան կուռի ստեղծողին։ Կրկին աղերսանքի հառաչանք է ուղղուում նորակոչին գալ փրկել Մայր Աթոռը, սակայն նա չէ աճապարում, իւր հաւատարիմ արքանեակ Դաւթին վիպասանում է իւր մեծամեծ գործերը, եկեղեցիներում պատարադին իւր անունը լիշել տալը, օրհնութեան կոնդակներ գրելը, վերջապէս աքսորեալ Դանիէլի վիճակը թեթեւացնելու մասին հոգալը։ Ձէ մոռանում և յայտարարելու, որ սպասում է «կայսերավայել տրոց և յատկական պարգևաց», որպէս զի ուղևորուի Եջմիածին։ Նամակի վերջը խոստանում է չը մոռանալ Դաւթին իւր ազգականներով։

Կայսերավայել պարգևներով շքեղացած, զօրքերով և իշխանական պատիւներով շրջապատուած արհին իջնում է Կովկասեան լեռներից և սլ Աստուածային տնօ-

ընդունութեան, այդտեղ, Վրաց մայրաքաղաքում վախճան-
ւում է 1801 թ. մարտի իննին։ Վարագուրն իջնում է.
զարմանալի ճակատագրական վախճան է ստանում Յով-
սէփի կաթողիկոսութիւնը։ Նա, որ տէր էր կամեանում
լինել Եջմիածնին, կենդանութեամբ նրա հողին էլ չէ
արժանանում։

ԴԱԻԹ.ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ՇՓՈԹԻ ՇՐՋԱՆ

(1801—1809)

Ա

Կեանքի դրամաներն անվերջ են. մինի վարագուրն
ընկաւ թէ չէ, միւսինն է բարձրանում։ Յովսէփի դիա-
կը դեռ չէր սառել, երբ նոր դրամայի լառաջաբանն է
սկսում. խմորւում է Դաւիթ Դանիէլեան շփոթը։

Յովսէփի ձեռնապունն ու նրա առաջնորդութեան
յաջորդ Գրիգոր վարդապետը, չափելով իւր ոյժերն,
սկսում է հայրապետական գահը վիճելի դարձնել։ Գրի-
գոր վարդապետն իւր ձեռքին ունէր Յովսէփի ժողոված
անբաւ գանձերը, գիտէր ռուսերէն լեզուն, ծանօթ էր
ռուսական օրէնքներին, կապեր ունէր նրանց հետ և
շնորհիւ Արղութեանների շնորհ էր գտել և Վրաց
արքունիքի առաջ։ Այս բոլորի հետ նա ունէր և հան-
գուցեալ արհաւիր բարեկամների զօրաւոր խմբեր թէ Ս.
Եջմիածնում և թէ Կ. Պոլսում։ Այս զէնքերը բաւա-
կան համարեց նա նոր պալքար հրատարակելու և Յով-
սէփի բերանացի կտակի կտարող ձեռնալու, կաթողի-
կոս դարձրեց Դաւիթին։

Կրկին հանդէս եկաւ Դանիէլը, Ազգն ու Եջմիած-
նի միաբանութեան մեծամասնութիւնն ազատուելով
Յովսէփից շունչ քաշած կարծեցին իրենց և փութով
նուիրակ ուղարկեցին Դանիէլին Թոխաթից, իւր աքսո-
րավայրից բերելու, սակայն մինչև նրա գալուստը Ս.
Եջմիածնում գահ նստաւ և բռնութեամբ օծուեցաւ
Դաւիթը։

Զինաթափ չեղան Դանիէլեանք. նրանք էլ Ալաշ-

կերտու Երեքխորան (Խւչքիլիսէ) վանքում օծեցին Դանիէլին:

Սկսաւ մի խայտառակ պայքար: Կաշառն օտարներին, ծեծ ու բանտ իւրայիններին սովորական դարձաւ, բայց կրկին յաղթող Հանդիսացաւ դիւանագիտութիւնը, որի թելերն այժմ անցաւ Դանիէլեանների ձեռքը շնորհիւ Մինաս Լազարեանի և Եփրեմ սրբազանի:

Այս երկրորդ դրաման բազմաթիւ զգուելի պատկերներ ունի, որ հրաւիրում ենք ընթերցողին անձամբ կարդալ, իսկ մենք գործող անձանց մի քանիսի ստուերագծերը նկարագրելով ենք կամենում գոհանալ:

Այդ գործիչներից շատերն հին են, ինչպէս Դաւիթն ու Դանիէլը, Եփրեմ սրբազանը, Թամարով դեսպանը, Գէորգ Աղայեկովը կամ Եազըջը Գէորգը, ոմանք նոր, ինչպէս Գրիգոր Եպիսկոպոսը, Մինաս Լազարեանը, Յովհաննէս և Գրիգոր պատրիարքները, Մելիք Աբրահամն և ամբողջ մի դաս հոգևորականների ու աշխարհականների:

Ն. ԳԱՐԱՄԵԱՆ

(Կը շարունակուի)